

Amb minuciosa precisió passarem comptes

Les roques i el mar, el blau de Salvador Espriu:
una compilació de mites amb mirada pròpia

Autora: Laura Rosich Mena

Treball final de grau en Llengua i Literatura Catalanes

Universitat Oberta de Catalunya

29 de maig de 2022

Directora: Olívia Gassol Bellet

Aquesta obra està subjecte a la llicència de Reconeixement-NoComercial-SenseObraDerivada 4.0 Internacional de Creative Commons. Si voleu veure una còpia d'aquesta llicència accediu a <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/> o envieu una carta sol·licitant-la a Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA.

Abstract: Salvador Espriu fou una figura emblemàtica de la literatura catalana de la postguerra. Home de formació erudita, conreà tots els gèneres i elaborà tota un univers personal al voltant del mite propi de Sinera. La seva darrera obra publicada fou *Les roques i el mar, el blau* (1981), un llibre format per cent proses que ressegueixen el mateix nombre de mites clàssics grecollatins. En aquest treball final de grau de l'àrea de literatura catalana fem una aproximació a aquesta obra, sovint injustament oblidada o aparcada per la crítica, tenint en compte que és una peça que Espriu ja considerà complexa i no pas apta per a qualsevol tipus de lector. Partim de la hipòtesi que l'escriptor tenia altres plans literaris per als seus darrers anys d'activitat, però que la col·laboració amb el jove dibuixant Cèsar Estrany li presentà l'oportunitat de escriure *Les roques i el mar, el blau* i convertir-lo en el seu testament literari.

A partir de la recopilació de dades sobre la seva darrera etapa creativa, situem l'obra en el seu context, en desgranem les claus sobre el títol, l'estructura, els temes i la veu narrativa i analitzem el complex entramat de mites grecs i mites propis que Espriu elabora. Aquest treball busca ser una petita contribució a la darrera obra en prosa de l'autor, tan particular i fascinant alhora.

Paraules clau: mite, Sinera, Mediterrani, clàssic, tradició, veu narrativa

Sumari

1. Introducció.....	3
2. Objectius, estructura i metodologia.....	4
3. Estat de la qüestió.....	5
4. La darrera etapa creativa d'Espriu.....	7
4.1- Panorama general dels seus últims anys d'escriptura.....	8
4.2- <i>Dibuixos (amb algun mot) sobre temes clàssics: el primer estadi de composició</i>	8
4.3- El segon estadi de composició	11
5. Principals temes tractats.....	12
6. La mitologia a l'obra.....	13
6.1- Mitologia clàssica grega: la visió de l'autor.....	14
6.2- L'altra mitologia: les veus de Sinera.....	14
6.2.1- Arístocles i Pulcre Trompel·li, el pes narratiu.....	15
6.2.2- Els <i>alter ego</i> d'Espriu.....	16
6.2.3- Els familiars.....	16
6.2.4- Gent de Sinera.....	17
6.2.5- Topònims i altres denominacions espriuanes.....	18
7. La complexitat estructural de <i>Les roques i el mar, el blau</i>	19
7.1- Estructura de <i>Dibuixos</i> . Una proposta.....	19
7.2- L'estructura segons Delor i Miralles al segon estadi de composició.....	22
7.3- La qüestió del títol.....	26
8. L'entramat de veus narratives.....	26

9. Receptors de l'obra.....	28
10. Conclusions i línies d'investigació futures	29
11. Bibliografia.....	31
12. Annex.....	34

1.- Introducció

“Em dic Aristocles, però no soc, és evident, Plató”, va començar el vell. “Encara que no sàpiguen si algú m’escolta, em manen de parlar. Qui m’ho ordena i em belluga alhora, com un titella, és un home també vell que fa cinquanta anys que aprèn a escriure en català”.

Senzill proemi d’Aristocles

Les roques i el mar, el blau (1981) és el penúltim llibre que escriví Salvador Espriu i el darrer que va compondre en prosa. Complex i pertorbador per a qualsevol lector mitjà, es tracta d’una obra que des del primer moment va desconcertar la crítica. Hauria pogut tractar-se del punt d’arribada, del tancament final de tot el seu univers literari, coneixent la fal·lera pels cercles del poeta sinerenc. “Sabem que Espriu tenia moltes ganes d’establir un discurs literari globalitzador i coherent” (Gavagnini-Martínez Gil, 1995; xxv) i en canvi, al final de tot de la seva extensa obra, l’autor ens regalà un llibre de molt difícil etiquetatge.

No es tracta d’un manual de mitologia ni tampoc d’una introducció al món literari de l’autor. Aristocles, al proemi, desitja que les proses “distreguin els lectors”, malgrat que no ens sembla que l’entreteniment estigui assegurat en una obra que no és apta per a no iniciats; en canvi, ens imaginem fàcilment el somriure del titellaire Espriu fent anar els fils dels seus personatges i convertit ell mateix també en un personatge fet ficció. Aquesta pràctica titellaire que li és tan pròpia li permeté d’assajar temàticament la relació entre vida i literatura, així com també d’innovar formalment a partir de la superposició de diversos plans narratius (cosa que ja havia fet, per exemple, a *Primera història d’Esther*).

Les roques i el mar, el blau és un llibre que definim com a ambiciós i ric, però és una obra que se’ns escapa en molts aspectes, alguns dels quals potser mai no podrem aclarir. És un llibre que treballa els mites grecoromans seguint els interessos que Espriu mateix havia marcat en algunes de les seves proses (*Aspectes*, *Ariadna al laberint grotesc*) i també a la literatura dramàtica (*Antígona*, *Fedra*). Al mateix temps s’emmarca en la línia de la literatura desmitificadora iniciada els anys 20 i 30, i representada a Catalunya sobretot per Trabal i el Grup de Sabadell. Aquests autors havien començat el treball sobre la representació atitellada de l’home, herència simbolista de l’*Ubu roi* d’Alfred Jarry¹, que permet tractar la metàfora de l’artista i la condició humana. D’altra banda, *Les roques i el mar, el blau* possibilita un lloc magnífic de trobada entre les criatures de l’autor i ell

¹ GAVAGNINI; MARTÍNEZ GIL (1998; XL) “Pròleg” A: ESPRIU, Salvador. *Aspectes*. Edicions 62 i Centre de Documentació i Estudi Salvador Espriu.

mateix, també entre l'autor com a home dins d'un món concebut com a teatre. Sense oblidar el paper d'espectador últim que exerceix el lector.

En aquesta obra, Espriu ens convida a endinsar-nos en el gruix principal d'històries que configuren la mitologia clàssica grecolatina, però a través de la seva mirada pròpia. Espereu-vos un Espriu logorreic, irònic, erudit, que deixa anar puntualitzacions punyents, sornegueres, autocrítiques i sovint expressades amb un mateix esquema sintagmàtic format per *amb* + adjectiu+ nom. “Amb minuciosa precisió”² és un dels nostres preferits, ja que recull l'esperit detallista i acurat de tota l'obra de l'autor; mirarem d'aplicar-nos-el a l'hora d'anar desgranant aquest llibre.

2.- Objectius, estructura i metodologia

De quina manera es gesta el darrer llibre en prosa d'Espriu? Podem afirmar que té caràcter testamentari? A qui es dirigeix? Què aporta de nou en la recta final d'una carrera literària tan fecunda? En aquest treball mirem de respondre aquestes qüestions principals a partir d'una anàlisi completa de les circumstàncies que van envoltar la gestació de *Les roques i el mar, el blau* i d'una anàlisi profunda de l'obra.

Ens marquem diversos objectius principals: 1) connectar els dos estadis de composició de l'obra, 2) elaborar una lectura atenta (temàtica, estructural i formal) que ens ajudi a dotar de significat *Les roques i el mar, el blau* dins la trajectòria literària i intel·lectual de l'autor, 3) desvetllar qui és el receptor al qual Espriu es dirigeix en escriure-la i 4) plantejar-nos si aquesta obra pot considerar-se un substitut digne de *La roda del temps*, la *magnum opus* que l'autor planejà però no arribà a escriure mai.

El treball que presentem a continuació s'estructura en tres grans parts. La primera és introductòria i abraça l'anàlisi del seguiment crític que ha tingut aquest llibre a més de tot el seu procés de composició (3. “Estat de la qüestió” i 4. “La darrera etapa creativa d'Espriu”). La segona part constitueix el bloc principal del treball (5. “La mitologia a l'obra”; 6. “La complexitat estructural a *Les roques i el mar, el blau*”; 7. “L'entramat de veus narratives” i 8. “Receptors de l'obra”), aquí hem analitzat els aspectes principals de l'obra, que funcionen com una complexa retícula perfectament travada. Finalment hi ha dos apartats més, dedicats a resumir les aportacions que hem fet a la qüestió que tractàvem, ja sigui respecte de la hipòtesi inicial o a d'altres aspectes de l'obra que hem detectat que encara queden per estudiar. Es tracta de: 9. “Conclusions i possibles línies

² “Alcestis”, ESPRIU, Salvador (1996). *Les roques i el mar, el blau*. Edicions 62 i Centre de Documentació i Estudi Salvador Espriu.

d'investigació futures", 10."Bibliografia" i 11. "Annex". En aquest darrer apartat hi hem col·locat la transcripció íntegra de l'entrevista que vam realitzar al dibuixant Cèsar Estrany amb motiu d'aquest treball.

La metodologia que hem emprat per elaborar el treball s'ha basat en la revisió bibliogràfica sistemàtica, començant pel llibre mateix que ens ocupa³. Com que es tracta d'una obra que no ha rebut gaire atenció per part dels estudiosos, ha calgut anar cercant la informació a llocs molt variats: llibres, articles, ressenyes, etcètera. Alguns pròlegs d'altres obres de l'autor contenien informació molt valuosa i aplicable a aquest llibre, cosa que demostra que Espriu va concebre la seva producció com un contínuum.

També hem revisat les escasses entrevistes televisades que conservem de l'autor, que corresponen al darrer tram de la seva vida, justament el que hem estudiat. Finalment, cal afegir que hem realitzat una entrevista telefònica al dibuixant Cèsar Estrany, com a autor de les il·lustracions que acompanyaren el primer estadi de composició de *Les roques i el mar, el blau*; es pot llegir íntegrament a l'annex i ens hi referirem en diversos moments del treball, ja que considerem que ens va aportar informació molt valuosa i que en certs moments ens ha permès contradir algunes hipòtesis dels experts.

3.- Estat de la qüestió

Considerant que Salvador Espriu va tenir una vida tirant a llarga i que començà a escriure als quinze anys d'edat, el llegat literari que ens ha deixat és extens. Els darrers anys de la seva vida duia al damunt l'etiqueta de *poeta nacional*, que es va guanyar escrivint sempre en català (excepte als seus inicis més primerencs), fins i tot després de la Guerra Civil. El seu exili interior, les seves manifestacions ideològiques en clau nacional i de conciliació, la seva bastíssima erudició i les grans possibilitats d'anàlisi intertextual que aporta la seva obra l'han convertit en un poeta molt estudiat. En part això ha estat possible gràcies a la gran tasca de promoció que es realitza des del Centre de Documentació i Estudi Salvador Espriu, sumada a l'empenta que representà l'any 2013 la commemoració de l'Any Espriu amb motiu del centenari del seu naixement.

Malgrat això, l'obra que ens ocupa no ha estat gaire atesa pels estudiosos. L'edició crítica a cura de Carles Miralles i Carmina Jori segurament és l'eina més valuosa amb què comptem, ja que conté un estudi introductor molt complet i farcit de referències. No obstant això, hi ha molts aspectes de què no s'ocupa i, una de les qüestions que més se li

³ Fem servir de referència sempre l'edició crítica d'Edicions 62-Centre de Documentació i Estudi Salvador Espriu, a cura de Carles Miralles i Carmina Jori (1996).

pot retreure és que pràcticament no dona cap protagonisme al primer estadi compositiu de l'obra.

Miralles, a més, és autor del llibre *Sobre Espriu*, que conté dos articles sobre *Les roques i el mar, el blau*. Lamentablement, però, un d'aquests és la reproducció exacta de l'estudi introductor de l'edició crítica, i l'altre és un article francament molt breu (aquests articles ja publicats amb anterioritat es van reunir a propòsit del centenari Espriu). A partir d'aquí ja no queden més articles que tractin la totalitat del llibre, a excepció de la ressenya que Rosa Maria Delor escriví tot just publicada l'obra (1981) i que va inserir al llibre *Salvador Espriu o el cercle obsessiu de les coses* (1989). La resta són, com a màxim, documents sobre temes concrets.

Ha estat de moltíssima ajuda el llibre d'Agustí Espriu *Aproximació històrica al mite de Sinera* (2013)⁴. La ingent feina de recerca que s'hi va fer ens ha permès resseguir els personatges sinerencs, situar-los en el seu món i valorar d'una manera molt més acurada les seves intervencions directes en els mites.

D'altra banda, els articles d'Amaranta Sbardella⁵ sobre l'entramat de veus narratives, i els de Jordi Malé⁶ i Ernest Marcos⁷ (el més recent de què disposem) sobre aspectes relacionats amb el tractament de la mitologia a l'obra han estat de gran ajuda per als epígrafs relacionats amb aquests temes, però no fan aportacions a la lectura global de l'obra i, en canvi, presenten algunes imprecisions.

La resta de bibliografia consultada és molt més breu i dispersa, prové de llibres, revistes i articles de diaris, majoritàriament escrits fa més de dues dècades. Disposem de poca bibliografia i no està gens unificada; sembla que hi ha una certa prevenció en els estudiosos a endinsar-se en l'entramat d'una obra tan enrevessada i desconcertant. I val a dir que alguns dels crítics que s'hi han atrevit de forma més reeixida són o eren hel·lenistes de formació (Miralles i Marcos).

Per tant, ens endinsem en l'univers d'una obra complexa i pertorbadora que en alguns moments ens pot desorientar. "No hi ha dubte que induir aquestes sensacions era objectiu de l'autor", ens aclareix Marcos (2017;93); en tot cas, ho hem de fer una mica a

⁴ La primera edició d'aquest llibre va sorgir en vida de l'autor (1983), que la va valorar com una aberració i un sacrilegi al seu món mític. Com a rèplica, molest per la intromissió en el seu món de ficció, Espriu va escriure el conte "Pas i notícia de la Trinquis" (Vilaweb, 1/2/2007)

⁵ SBARDELLA (2015), "Les múltiples veus de Salvador Espriu a *Les roques i el mar, el blau*". Indesinenter.

⁶ MALÉ (2007), "Car hem après que l'amor venç la mort". Publicacions de la Universitat de Barcelona.

⁷ MARCOS (2017), "Amb una freda deliberació: les transgressions mítiques de Salvador Espriu a *Les roques i el mar, el blau*". Quaderns Catalans de Cultura Clàssica.

les palpentes i no és cap disbarat afirmar que la manca d'atenció que *Les roques i el mar, el blau* ha patit és per a nosaltres alhora un repte, un incentiu i una oportunitat.

4. La darrera etapa creativa de Salvador Espriu

Salvador Espriu morí el 22 de febrer de 1985 als 71 anys d'edat a causa de diversos accidents cardiovasculars que havia patit en les darreres setmanes. La seva salut, però, no fou mai bona⁸. Nou anys abans del seu decés, en l'entrevista que concedí a Joaquín Soler Serrano ja es definia com un *hombre muy desvalido* i es lamentava d'una tremolor que patia al braç dret que l'impedia d'escriure, ja que no havia après a escriure a màquina. “No creo que pueda escribir mucho más”⁹ afegia.

L'autor s'havia proposat dues tasques principals a realitzar en aquesta darrera etapa, segons Miralles (1996;10). D'una banda *acabar* la seva obra, és a dir, refer o ampliar diversos dels seus llibres, tal com va fer, per exemple amb *Les cançons d'Ariadna* (1978). En segon lloc, Espriu es proposava de pensar i reorganitzar tot el seu material dispers a fi de convertir-lo en nous llibres.

Havia compartit, però, amb diverses persones i des de 1966, que tenia en ment un ambiciós projecte: volia escriure una novel·la ambientada a Sinera, que titularia *La roda del temps*.¹⁰ Sens dubte es tractava d'un projecte molt ambiciós, que buscava compilar tots els personatges de la Sinera mítica a mode d'acabament o de corol·lari, però no tenia prou forces per aconseguir-lo, i com a conseqüència d'això l'anava posposant, abocat a la literatura d'encàrrec que més endavant apuntarem.

Entre els objectius d'aquest treball hi ha el de demostrar que l'autor, en veure's impossibilitat d'escriure *La roda del temps*, traslladà part de les ambicions que hi projectava a *Les roques i el mar, el blau*. Es tractava d'un llibre més fàcil i assequible per a un home que coneix profundament la cultura grega antiga¹¹ i pot transmetre'n la solemnitat, d'una banda, i al mateix temps genera un text de mirada irònica, prou lleuger per fer-hi desfilar amb naturalitat els personatges de Sinera.

⁸ A principis dels anys vint el xarampiò va deixar-lo a les portes de la mort i es va endur els seus germans Francesc i Maria Isabel. A partir d'aquell moment i pràcticament durant tota la vida va tenir èpoques d'haver de fer llit, cosa que li va permetre descobrir la literatura. Durant la Guerra Civil la seva mala salut el va lliurar d'haver d'anar al front (ESPRIU, 2013; 451).

⁹ RTVE, *A fondo*. Entrevista de Joaquín Soler Serrano a Salvador Espriu, 19/12/1976 (12:40 i 1:05:27)

¹⁰ *Ibidem* (1:01:10) i MIRALLES (1996, X).

¹¹ Salvador Espriu no va poder obtenir la titulació d'Estudis Clàssics perquè l'esclat de la Guerra Civil va interrompre els seus estudis. El seu coneixement de la tradició clàssica era excel·lent i ja l'havia emprat per a diverses de les seves obres.

4.1- Panorama general dels seus últims anys d'escriptura

En la seva darrera etapa creativa, Espriu és una figura literària completament consolidada i fins i tot emblemàtica i popular a Catalunya. Com a conseqüència d'això, rebia una quantitat immensa d'encàrrecs en forma de cartes, pròlegs i aportacions de tota mena que solia atendre sol·lícitament, per bé que també s'enfadava amb ell mateix de ser-ho tant¹². Aquestes tasques se li enduien una gran quantitat de temps i forces, i no sempre li permetien acomplir les seves tasques pròpies, tot i que també és possible que fossin una coartada per no haver d'encarar el projecte *La roda del temps*, per al qual necessitava unes forces que ja no tenia.

No és estrany comentar, doncs, que majoritàriament els llibres que Espriu escriu en la darrera època responguin a encàrrecs, per tant, són a iniciativa d'altres. Per exemple, *Una altra Fedra, si us plau* (1977) és un text escrit a petició de Núria Espert. També *D'una vella i encerclada terra* (1973-1976) s'escriu per a Manuel Valls i la seva família. La seva darrera obra, que serà de poesia, es titula *Per a la bona gent* (1984) i és una recopilació d'una bona colla de poemes circumstancials escrits des de la dècada dels seixanta. És en aquest context d'escriptura d'encàrrec on rau la gènesi de *Les roques i el mar, el blau*.

4.2- Dibuixos (amb algun mot) sobre temes clàssics: el primer estadi de composició

A principis de 1974, el jove dibuixant tortosí Cèsar Estrany i un company seu del Col·legi Major Sant Jordi de Barcelona gosaren d'anar-li a demanar a Espriu una primera col·laboració per a una exposició conjunta de poemes i dibuixos que es dugué a terme a Artà i a Lleida l'estiu de 1974. No el coneixien de res i tampoc no hi havia cap intermediari que els presentés; tan sols un conegut havia esbrinat on era el despatx d'Espriu i s'hi van dirigir directament.

La primera trobada fou graciosament tensa¹³, però després d'aquell escull començà a brotar una amistat sincera entre el jove dibuixant i l'escriptor consagrat. Estrany comptava llavors amb vint-i-set anys, era llicenciat en Filologia Hispànica, feia el curs de doctorat i estava encara polint la seva tècnica pictòrica i cercant un traç de pinzell propi. Espriu es va oferir a donar-li la seva opinió de cadascuna de les produccions

¹² Cèsar Estrany ens ho confirmà en la conversa telefònica que vam mantenir (vid. Annex;35).

¹³ Íbidem (vid. Annex;35).

que li portés¹⁴ i és en aquest context que el jove dibuixant esbossa vuit o deu dibuixos sobre personatges de la mitologia grecoromana i els ensenya a l'escriptor, que troba adient d'escriure una prosa per a cada dibuix. A més, col·labora amb Estrany en la tria d'una quarantena de personatges mitològics més, per bé que mai no li demana modificacions dels dibuixos que en surten. Ell, per la seva banda, escriu les proses de manera paral·lela¹⁵.

Per tant, si la memòria d'Estrany no falla, podem posar en entredit les afirmacions de Marcos (2017;95) dient "que Espriu s'apressa a atribuir a l'artista la responsabilitat exclusiva de l'elecció dels motius" o que "Estrany ha seguit la tria *amb un cert caprici* (suggeriment de lleugeresa o de manca de criteri fonamentat)". Miralles també s'expressa en aquesta línia exclusivament (1996;IX-XIV) fent recaure en el dibuixant tota la responsabilitat de la tria i fins i tot emprant el mot *imposició*. Salvador Espriu participà activament d'aquesta tria i ho va fer sabent que treballava amb algú molt jove que tot just madurava "a poc a poc" en el seu art. Fins a quin punt podem acceptar que aquesta obra, com afirma Marcos, és "una obra d'encàrrec", quan es tracta d'una col·laboració entre amics? És cert que els dibuixos són el motiu d'origen de les quaranta-dues proses (que en són cinquanta-dues, de fet) en el sentit que els textos d'Espriu són sempre posteriors a les creacions d'Estrany. Per tant, són els dibuixos l'eix central d'aquest projecte, però s'han triat i ordenat en col·laboració. Potser per aquest motiu Espriu insistí que en la publicació sortís el nom del dibuixant abans que el seu. També per la seva "més que coneguda modèstia" (Malé, 2014), que també quedà reflectida en el títol final del llibre: *Dibuixos (amb algun mot) sobre temes clàssics*.

El maig de 1976¹⁶ es publicava l'obra formada per quaranta-dos dibuixos amb les seves respectives proses i el pròleg que les encapçalava constitueix una autèntica lliçó de gustos artístics dirigida a Cèsar Estrany. Segons consta a la "Justificació del tiratge" es van imprimir 1500 exemplars regulars i 10 exemplars més en paper de fil Guarro numerats de la A a la J que incloïen un dibuix original i inèdit d'Estrany i un manuscrit d'Espriu, tots dos signats. A l'hora de la veritat aquests exemplars no es van arribar a imprimir i els deu dibuixos van quedar a mans del dibuixant i romangueren inèdits fins que l'estudiós Jordi Malé els va editar l'any 2014 en un llibre *titulat Més dibuixos (amb algun mot) sobre temes clàssics*. Aquell serà el darrer cop que Estrany i Espriu

¹⁴ MALÉ (2014) "Justificació" A: ESTRANY, Cèsar; ESPRIU, Salvador. *Més dibuixos (amb algun mot) sobre temes clàssics*. Pagès Editors.

¹⁵ El procediment de treball descrit ens el va explicar Cèsar Estrany a la conversa telefònica (vid. Annex;36)

¹⁶ Tal com ens indicà Cèsar Estrany a la conversa telefònica, els dibuixos estaven enllestits almenys dos anys abans, encara que el llibre no sortís publicat fins l'any 1976 (vid. Annex;37)

col·laborin, malgrat que continuaran sent amics; es veuran setmanalment durant un temps fins que el pintor marxi a viure a Mallorca. I encara posteriorment es tornaran a veure dues o tres vegades més abans del seu decés.

Les mancances tècniques del jove dibuixant i les inexactituds o errors a l'hora de dibuixar certes figures mitològiques han propiciat molts comentaris negatius de la crítica, a mode d'ècfrasi referencial. Espriu, en canvi, no sembla incòmode: es mostra pacient i comprensiu amb el dibuixant, argumentant al pròleg que en aquesta vida “tots som aprenents”. Pren la decisió de distanciar-se del dibuix, tractar-lo com qui veu un quadre penjat en una exposició i decideix comentar-lo a pinzellades, mai de manera descriptiva, sinó fent ús de la ironia i d'altres eines del context. Un dels exemples més il·lustratius el trobaríem amb els mots que dedica al dibuix titulat “Una amazona” [fig.1]

Figura 1. "Una amazona" segons Cèsar Estrany a *Dibuixos (amb algun mot) sobre temes clàssics* (1976).

“No creiem que es tracti d’Ael·la, Celaeno o Antiope, i és evident que l’artista no ha volgut representar Hipòlita, la reina: la vostra cultura sap per què. És doncs, una simple amazona sense nom, de les de la tropa de xoc. Sortida del bosc, on deu haver deixat la cavalcadura, s’apresta amb un gest magnífic (...). És jove i el dibuixant no l’ha mutilada. Ens en felicitem, pel plaer estètic que ens dona la contemplació d’aquesta esplèndida figura de noia”

Esprriu vol dir que no es pot tractar de la reina Hipòlita perquè si fos el cas la veuríem amb el famós cinturó que la identificava. No es pot estar de comentar, tampoc, que una amazona no pot dibuixar-se sense cavall, per això salva la versió del dibuixant dient “que deu haver deixar la cavalcadura al bosc”. Finalment sabem que Espriu accepta l’explicació etimològica al mot *amazona*¹⁷ que es donava a l’Antiguitat, gràcies al fet d’haver celebrat la no mutilació d’un dels seus pits.

A la prosa que acompanya el dibuix “Hefaistos” [fig.2], Espriu comenta: “El veiem jove i no pas lleig...”, fent referència a la proverbial lletjor del déu de la forja, de qui en nombroses fonts s’esmenta que la seva mare el va llançar daltabaix de l’Olimp en veure per primer cop el seu aspecte.

¹⁷ Segons aquesta etimologia la paraula original grega està formada pel prefix privatiu α- i el substantiu μαστός “pit”. Per tant, és “la que no té pit”. Darrere aquesta etimologia hi havia la creença que les amazones s’arrancaven un pit per poder fer anar millor l’arc.

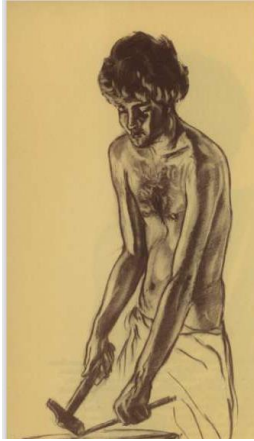

Figura 2. "Hefaistos" segons Cèsar Estrany a *Dibuixos (amb algun mot) sobre temes clàssics* (1976).

Aquests desajustaments entre dibuix i tradició erudita es deuen no només a la comprensible diferència de bagatge cultural entre l'escriptor i el jove dibuixant, sinó també a la diferència de fonts que van emprar per documentar-se. Els comentaris de vegades no són gaire explícits, cal comptar amb un bon coneixement de mitologia grecoromana del lector per caçar-los.

Un altre exemple es dona en el dibuix que representa "Aquil·les i Patrocle" [fig.3]. Salvador Espriu comenta: "Que ningú no s'apressi a formular cap judici temerari. El jove estès, d'una constitució física potser ambigua, és mort". El judici temerari remet a alguns relats de la literatura

parahomèrica que parlen d'una història d'amor entre ambdós herois. Espriu, però, adverteix el lector que la descarti d'entrada¹⁸; a més, l'alerta sobre l'ambigüitat sexual de la figura masculina que és estirada a terra.¹⁹

Figura 3. "Aquil·les i Patrocle" segons Cèsar Estrany a *Dibuixos (amb algun mot) sobre temes clàssics* (1976).

4.3- El segon estadi de composició

Aquest primer llibre li donà la idea de fer-ne un altre posteriorment, un que fos més gran i més seu. Li serví de punt de partida per escriure quaranta-vuit proses més sobre personatges mitològics, que sumà a les quaranta-dues que havia escrit per al llibre amb Estrany i a les deu que havien romàs inèdites. El nombre final és cent, una xifra rodona que ja havia assolit a *Les cançons d'Ariadna* a còpia d'anar-hi afegint textos. L'autor buscà sempre que els seus llibres tinguessin aparença d'unitat o estructura a partir, entre altres, d'aquest tipus de mecanismes numèrics.

Les cent proses, reordenades i sense els dibuixos, estaven enllestides l'abril de 1981, moment en què les envià a Edicions del Mall. Durant uns mesos encara hi hagué enviaments i reenviaments per fer-hi correccions. L'últim joc de compaginades, encara sense notes, és enviat el dia 15 d'agost de 1981²⁰. El novembre de 1981 surt el llibre editat

¹⁸... escollint la versió dels amics inseparables" MARCOS (2017;98), per bé que Espriu sap perfectament que la versió dels dos herois com a parella homosexual és antiga, com a mínim, d'Èsquil (MIRALLES, 1996; XXVIII)

¹⁹ La representació positiva de l'amor homosexual que mostra Estrany en mites com Adonis o Jacint, es contraposa amb els comentaris censuradors d'Espriu, home de profunda convicció religiosa.

²⁰ MIRALLES, op.cit., VII

per primera vegada, amb un proemi ad hoc i unes “Notes” al final; el titulà *Les roques i el mar, el blau*.

A partir d'aquí se succeiran les edicions i reedicions. El març de 1982 sortí una reimpressió a Edicions del Mall presentada com a reedició. El maig de 1983 aparegué una revisió de l'autor amb la incorporació de “Notes i observacions complementàries” que figuren després de les “Notes” mencionades anteriorment. Després, entre febrer i març de 1984, sortirien dues edicions més gairebé simultànies, una a Edicions 62 i una altra a Edicions del Mall; Espriu treballà sobre aquesta darrera i hi feu alguns canvis; Vallverdú, en canvi, es basà en l'altra edició en arranjar les *Obres Completes* de l'autor (vol.2 de narrativa.) d'Edicions 62. Les successives correccions de l'autor mai no comportaven canvis considerables en el text, però són la prova que durant tota la seva trajectòria i fins ben al final de la vida mantingué intacte un esperit perfeccionista i de constant revisió de l'obra publicada.

5.- Principals temes tractats

Una compilació de cent mites de més de dos mil anys d'antiguitat i provinents de l'imaginari grecoromà ha de ser a la força una font molt rica de temes diversos. Segurament el més omnipresent és la mort. Hi ha una gran quantitat de referències a la finitud i a la problemàtica de la perpetuació, que d'altra banda eren també qüestions molt tractades a la literatura clàssica. Un home com Espriu, ja gran i sense fills, dins la cosmovisió grecoromana només pot aspirar a ser recordat, o més ben dit, a no morir del tot, per la immortalitat de les seves obres literàries. Aquest tema és transversal a tota l'obra de l'autor i és present ja en els seus primers llibres.

A partir d'una Moira considerada entitat anterior al Caos i tenint clar que la seva força limita i condiona les tries fins i tot del gran Zeus²¹, l'autor força el lector a quedar-se tot sol al final del llibre. A la darrera prosa s'esdevenen les exèquies i la incineració de Salom, alter ego d'Espriu, davant d'un poble sinerenc completament indiferent, representació de tot un món que s'apaga després de la mort del seu creador.

A més de la mort, també hi surten amb insistència les passions amoroses i sexuals, completament inevitables en el corpus mitològic grecoromà, malgrat que l'autor mai no va voler que aquest tema tingués protagonisme en el conjunt de la seva obra. A *Les roques i el mar, el blau* es mostra una visió ambivalent de l'amor, generalment irònica, sobretot

²¹ vid. la controvèrsia entorn a la mort de Sarpedó a *Iliada* (cap. XVI; v. 419 i ss.)

quan està representada per la institució matrimonial: per exemple, quan es comenta que Hefaistos de segur que encara és solter perquè l'endevinem molt tranquil (Espriu, 1996;102). En canvi, quan la passió és no recomanable o "no natural" des del punt de vista de la moral cristiana, l'autor directament la situa en un context fosc, ombrívol, fora de la legalitat. És el cas dels amors de Zeus: l'amor homosexual és representat per la transacció que li proposa el rei dels déus a un jove de vida perduda que viu al port (Ganimedes); l'amor bestial és el que té amb Leda convertint-se amb cigne i la passió mitjançant la prostitució es representa amb Dànae en un bordell italià de mala mort²².

També el dolor i el patiment s'esmenten de manera recurrent a l'obra. Ariadna, per exemple, que és un personatge molt estimat i treballat per Espriu, en moltes versions de la tradició es refà de l'abandonament de Teseu casant-se amb el déu Dionís, cosa que representaria un destí millor per a la noia que no pas el que ella desitjava en primer terme. No obstant això, després d'explicar com ha arribat fins a l'illa i com ha estat abandonada, Espriu es recrea en el dolor de la situació:

"La traïda gemegava, plorava i es lamentava, fins va lladrar com una gossa, mentre el veler s'allunyava amb una elegant lleugeresa. Hi ha qui diu que de la desesperació, l'enganyada va cessar de viure allí mateix. D'altres afirmen que, sota el consell o la guia d'una nimfa o d'una conspícua deessa, va optar sensatament per dormir i, esgotada pels crits, somniava, contradictòria o confusa, com li havia d'arribar o retornar un destí més perillós i vell" ("Ariadna")

A l'Antiguitat clàssica, el son i la mort són dos germans bessons encarregats de traslladar cadàvers, principalment els difunts per mort no violenta. Espriu coneix perfectament tota la tradició que hi ha darrere d'aquestes divinitats i atribueix a Ariadna un tipus de mort en vida que és la letargia, causada per la terrible traïció moral que ha patit. D'altres personatges del llibre turmentats i enfosquits pel dolor serien, per exemple, Andròmaca i Aquil·les.

D'altra banda, el tema del progrés i com la humanitat l'encara és també molt recurrent a l'obra. Prometeu és l'heroi cultural per excel·lència, ha compartit amb la humanitat gran quantitat de coneixements i ha robat el foc als déus per a donar-lo als homes. La seva tasca heroica en aquestes proses perd el seu sentit i valor, i Espriu la decanta cap al menyspreu i la indiferència. Prometeu resta encadenat a una pedra durant tantes centúries que les Oceànides que el visiten diàriament acaben badallant, avorrides,

²² MALÉ (2007) op. cit., 136

i l'àguila que li devora el fetge durant el dia troba que és un joc fastigós i que tant de bo una cirrosi se li emportés l'òrgan. La veu de l'autor mostra seriosos dubtes sobre els suposats avenços de la condició humana. Asclepi, déu de la medicina, també rep moltes crítiques. Pulcre Trompel-li considera que abans que curar mil malalties és millor morir a temps i no pas vegetar pel món com a éssers sobrers. Afirmar Agustí Pons (2013;193) que Espriu mostra les ambicions humanes i tanmateix a vegades fa la impressió que enyori un món més ximple i crèdul, que és el que representen els personatges populars sinerencs.

En algunes proses, com a “Orió” o a “Una nimfa”, Espriu deixa anar una alenada de transcendència per evocar la pau i el paradís celestial com a espais on tancar el cercle de l'existència. I llavors no hi ha veus sinerencs que el rebatin. Així evoca el mite del gegant convertit en constel·lació:

“Perquè la nostra esperança no deu ignorar que, sota l'aparença del glaç de la mort, caliu de la nostra tristesa, ets immortal i ens ets amic. I un dia, tal vegada molt llunyà, ens trobarem, tu lliure i nosaltres lliures, en l'etern, immutable espai infinit” (Orió)

La revisió de la tradició és un altre tema que obsessiona l'autor. De les múltiples versions que sol presentar un mite, n'escull una, normalment la menys problemàtica des del punt de vista de la moral cristiana, i aleshores procedeix a valorar-la, ja sigui des d'alguna de les seves pròpies veus, les veus de Sinera o la del personatge mateix. A la prosa sobre Ismene se'ns presenta la noia en una insòlita conversa amb Crisòtemis. Són dues dones mai no relacionades directament a cap mite de l'Antiguitat clàssica, però que l'autor ajunta amb molt bon criteri: ambdues representen la germana submissa que va rebutjar de revoltar-se davant d'una injustícia²³. Crisòtemis li pregunta per Teoclimen, un noi a qui la tradició havia relacionat amorosament amb Ismene. “Et torno a prometre que ni el vaig conèixer”, li replica. A la resta de conversa explica com és el seu dia a dia, mostra la quotidianitat d'un personatge mitològic de qui mai ningú no s'ocupa, traslladat a l'actualitat; és algú que coneix els altres mites (Penèlope) però que per raó de les seves (potser assenyades) tries mai no serà protagonista de res.

“Guardaria cap secret per a tu? Ni per a ningú, jo un llibre obert que tothom pot llegir, on aprendria les històries dels altres Labdàcides, no la meva, inexistent. Soc una simple ombra: em llevo, feinejo per la casa, em banyo, m'endreço, passejo una mica, dino sense gana, fullejo una novel·la qualsevol de crims que no

²³ Ismene és la germana d'Antígona que rebutja d'unir-se a ella per realitzar el funeral prohibit al seu germà Polinices. Crisòtemis és filla d'Agamèmnon i Clitemnestra i opta per no unir-se a Electra i Orestes per venjar l'assassinat del pare.

aconsegueix ni per casualitat d'entretenir-me, començo uns inútilíssims jerseis per a ningú, penelopejo, deso les llanes, no sopo, veig aquesta imbecil·litat que ens envia imatges i sorolls a distància, m'hi avorreixo i, després, al llit per no dormir-hi." ("Ismene")

6.- La mitologia a l'obra.

"Espriu fa ficció del mite, amb el mite i sobre el mite" (Sbardella, 2015;250). Des de la posició de demiürg, màxim creador d'un món que fa i desfà al seu gust, el titellaire realitza una posada en escena grotesca del mite, seguint el procés de *mithologeïn* que començà fa més de dos mil anys. Espriu ens vol dir que les mirades sobre el mite clàssic són infinites a partir de la seva pròpia.

6.1- Mitologia clàssica grecoromana: la visió de l'autor.

Ganimedes és un jove gitano de vida perduda que accepta la proposta de Zeus per ésser el seu prostitut. Cassandra és una jove perfectament conscient de tota la literatura que ha protagonitzat. Clitemnestra pren la paraula i explica la seva versió de l'assassinat d'Agamèmnon. Ens trobem davant de personatges molt famosos en la mitologia clàssica que en mans de l'autor han acceptat de ser sotmesos a una revisió paròdica i degradant d'ells mateixos.

Darrere d'aquesta tria hi ha un cànon? Potser sí, per bé que no hi hem trobat a faltar cap personatge, heroi o cicle mític remarcable llevat d'Hèracles i algun argonauta. El cànon d'Espriu s'estableix i es nega a la vegada en tant que revisa les versions, les tergiversa o actualitza; les glosses al mite esdevenen l'objectiu real de la prosa i no el mite mateix.

Mentre Pulcre Trompel·li intenta transmetre la versió més erudita i estesa de cada història, la resta de personatges (sinerencs) hi fiquen cullerada indiscriminadament i des de la ignorància més insolent.

Gavagnini i Martínez Gil (1998;XVIII) suggereixen que l'autor s'inspira en la tradició exegètica bíblica per fer el mite més versàtil i flexible. A partir d'aquí el dota de lectura irònica per rebaixar l'austeritat i la sacralitat de la història. És clar que l'element metaficcional és tractat dins algunes històries mitològiques per tal de fer ficció dins la ficció: Teseu i el Minotaure estan lluitant l'un contra l'altre dins la Sala Mercè de Sinera i el públic els interromp. Dafnis i Cloe són una parella d'estudiants de teatre que estan representant una obra davant una sala discretament buida, per entretenir el públic expectant, aleshores un dels organitzadors etziba a l'altre que els actors segueixen un

paper que no els pertoca, perquè s'han *etivocat* de llibre. L'element metaficcional i les versions lliures i desacomplexades de l'autor potencien l'efecte paròdic del llibre.

6.2- L'altra mitologia: les veus de Sinera

Malgrat que Espriu no va néixer a Arenys de Mar, sí que hi va passar les vacances dels seus anys d'infantesa i joventut, i quedà fascinat pels seus paisatges fins al punt que establí una relació molt profunda i intensa amb aquesta població. Els seus pares i avantpassats també eren d'allà, allà visqué la mort de molts dels seus familiars i també l'esclat de la Guerra Civil.

L'autor va idear la denominació de Sinera llegint a l'inrevés el nom d'Arenys i va crear-ne una mitologia pròpia i individual a partir dels seus records i referents; l'inici del món sinerenc comença ja amb la seva primera novel·la, *Laia* (1932). Aquesta mitologia està formada sobretot per personatges del poble de l'època, que s'amaguen sota un nom que no és el seu propi (fins i tot l'autor mateix s'hi amaga), familiars seus i espais ben coneguts d'Arenys. També hi ha alguns personatges arquetípics, que Espriu ha d'haver ideat de cap i de nou, sense una referència concreta. Al llibre que analitzem n'hi ha molts que s'hi passen; són titelles que escolten contalles sobre mites grecs o bé ells mateixos les expliquen, i no es poden estar de dir-hi la seva.

6.2.1- Arístocles i Pulcre Trompel·li, el pes narratiu

El primer personatge actor-titella que Espriu treu de la seva capsula i mou al seu albir és situat en el proemi i es tracta d'un vell pescador d'Ítaca. Arístocles, etimològicament *el de la glòria més alta*²⁴, nom real de Plató, explica en primera persona la immensa majoria de les trenta-tres primeres proses, sempre dirigint-se al seu fill Euforió, que etimològicament significa *aquell que bé ho suporta*. Després, tornarà a aparèixer en dues ocasions més, a "Ocells" i a "Dracs i serpents". Aquest home senzill que té mala memòria és reduït ben aviat al silenci "per la cridòria d'uns personatges més moderns"²⁵. Pel fet d'anomenar-los *personatges* ja se'ns està avisant que en darrer terme es tracta d'uns autors que representen l'acció dins d'un teatre.

Arístocles i el seu fill Euforió no són realment personatges sinerencs però sí que ho és Pulcre Trompel·li, l'actor-titella que agafa el seu testimoni com a narrador a partir de la prosa "Glaucos". Es tracta d'un professor molt culte, natural de Sinera; fa de guia,

²⁴ Espriu coneixia profundament el grec clàssic i, per tant, també les seva facilitat de generació lèxica. Per tant, no és cap disbarat pensar que alguns dels noms d'origen hel·lènic que empra en el seu univers propi siguin noms parlants.

²⁵ ESPRIU, *op. cit.*, 116

emet gairebé totes les explicacions d'estil enciclopèdic i la seva erudició és ben àmplia, fins i tot molesta. El seu nom podria provenir d'una deformació de Trampel·li, el renom de la família del mestre d'escola d'Arenys, Antoni Miquel²⁶. Tot i així, hi ha qui l'endevina un *alter ego* de l'autor, ja que si hi havia un adjectiu emprat per definir Salvador Espriu era el de *pulcre*; a més, Trampel·li comparteix amb ell la solteria, la veu nasal i la seva fixació per les fitxes i els arxius.

6.2.2- Els *alter ego* d'Espriu

Hi ha diversos personatges que l'autor ja havia emprat en altres obres seves i que tornen a *Les roques i el mar, el blau* per representar l'autor mateix. El primer que surt és el noi Estenegre²⁷, a la prosa "Perseu i la Medusa": un prestidigitador ensenya el cap de la Medusa en un espectacle a la Sala Mercè de Sinera. El noi Estenegre i la Saurimonda són els dos encarregats d'haver-hi dut l'espectacle i se'l miren entre bambolines. Aquesta sala existí a Arenys i havia estat fundada pel seu pare i la seva tia, no seria estrany que fos un record de les primeres experiències teatrals del petit Salvador Espriu. No obstant això, el nom fictici que s'havia autoadjudicat en altres obres per a ell mateix en la infància i joventut era Tianet, present també a la prosa coral "Dracs i serpents".

L'Espriu d'edat madura s'autodenominà Salom. Aquest personatge surt a la prosa "Hals" parlant amb el seu editor:

*"Disculpi, senyor Salom, però vostè, respectes a part, em dringa a ximple*²⁸, arrufava el nas, com qui ensuma un munt d'escombraries, des de la seva vocació de màrtir i amb pinyol, l'amic editor".

Salom és també l'home a qui en la prosa final "Un sacerdot" tot Sinera acomiada dins el taüt. Així, un llibre que havia començat amb l'origen del món, acabaria amb la mort de l'home i el final de l'obra: "Les llums s'apagaven. La solemne cerimònia havia acabat", evocant l'obsessió d'Espriu pels cercles del temps.

6.2.3- Els familiars

Els familiars directes d'Espriu són, al cap i a la fi, també gent de Sinera. Molts dels noms que esmentarem tenen ja un passat literari: han sortit en obres anteriors. De fet, la descripció del món sinerenc i dels personatges que en formen part es remunta a Laia (1932), obra escrita quan l'autor només tenia divuit anys.

²⁶ ESPRIU, Agustí (2013) *op. cit.*, 307

²⁷ Altrament anomenat cosinet Estenegre o Calixtu Estenegre.

²⁸ ESPRIU (1996), *op. cit.*, 124

El primer familiar d'Espriu que és esmentat a l'obra és Lluís Castelló, el seu oncle carnal. Germà petit de la mare, era un home seductor, agradable de tracte i sempre pulcre en la seva aparença. Fou procurador dels tribunals i polític; ostentà diversos càrrecs a l'ajuntament d'Arenys. Podria ser una figura en la qual Espriu s'hauria emmirallat de jove; Castelló és el gran protagonista a la prosa "El Minotaure i Teseu", on mostra un gran sentit de la justícia en interrompre una actuació del Cor de l'Esperança²⁹ per pronunciar unes paraules a favor del Minotaure: "Tots tenim dret al que aquella desgràcia amb tanta educació demanava"³⁰.

La tieta Maria Castelló es quedà soltera i cuidà amb devoció Espriu i els seus germans. De fet, quan el germà gran, Francesc, emmalaltí de septicèmia, ella es quedà durant molts dies al peu del seu llit fins que va morir. Era, amb paraules de l'escriptor, "una conca patrícia de Sinera que m'estimava molt"³¹. A la prosa "Les tres gràcies" apareix amb altres dones del poble amants de les enraonies.

Nicolau Mutsu-Hito és un altre oncle: Nicolau Castelló, un dels germans grans de la seva mare. Poeta de jove, de més gran treballà a la Tabacalera Española que l'envià en destí a Mèxic, Filipines i Japó. Aquest fet afegit a les seves faccions orientalizants li va valer aquest renom que emprava tota la família, en honor a un emperador japonès que també fou poeta. Gran amant de la moda, a la prosa "Cassandra" opina frívolament sobre la seva mort la nit abans:" Per quin motiu? Potser tan sols perquè el modista no va encertar a guarnir-la adequadament i va ser així amb excés castigada"³².

Un cas a part és l'àvia paterna de l'autor, Isabel Torres i Català, que a l'obra és anomenada Calamanda, però només s'esmenta puntualment. De fet, surt molt més Magdalena Blasi (gairebé a totes les proses des de "Leda"), que se suposa que és una amiga íntima de Calamanda des de la infància però sense correspondència a la vida real. Sovint encara hi ha una tercera dona, Ignasieta ("la vella minyona"), comare inseparable de Calamanda, que es podria correspondre a la Tana, una dona que treballà fidelment durant cinquanta anys al servei de la família. Segons afirma Agustí Espriu³³, les tres dones podrien correspondre a tres aspectes manllevats de la seva àvia col·locats en tres titelles diferents. Ignasieta fa els comentaris més ignorants, Magdalena Blasi els més jovials i

²⁹ Cor arenenc que a l'època de l'autor tenia secció escènica i local propi.

³⁰ ESPRIU (1996), *op.cit.*, 98

³¹ ESPRIU (1990), *Primera història d'Esther*. Edicions 62, (p.9-10)

³² ESPRIU (1996), *op. cit.*, 78

³³ ESPRIU, Agustí, *op. cit.*, 473

Calamanda sap estar en el seu lloc de senyora, tal com es pot veure a “Un sàtir” i a “Asclepi”.

6.2.4- Gent de Sinera

Un dels personatges espriuans que es passen per l'obra és Conxita Benet, “la pentinadora”. En efecte, es tracta d'una dona que cada matí carregava els estris i anava a algunes cases a pentinar les senyores. Era soltera i vivia amb el seu germà casat. Com que tenia accés a la intimitat de moltes cases, coneixia de primera mà les notícies que circulaven pel poble. A “Les tres gràcies” Espriu fa que pentini la seva tieta Maria Castelló.

Pudentil·la Closa, en canvi, és per a nosaltres un personatge enigmàtic. Veïna de l'autor sabem d'ella que està molt ben assabentada de les defuncions de la família Espriu³⁴.

Erasme Caballé podria correspondre's a en Fontdeglòria, és a dir, en Quimet Coll, que fou xofer de la família, majordom i amic del pare notari des de feia molt de temps. Espriu ja l'havia fet sortir en un conte l'any 1973³⁵. A la prosa “Un sàtir”, Magdalena Blasi comenta que Erasme Caballé li podria serrar els corns, de manera que se'l tenia per algú amb traça manual.

El darrer personatge és Efrem Pedagóg. Sabem que és un home catorze anys més gran que Espriu i que domina Ovidi amb molta solvència. Sortí també en una narració publicada al diari *Avui* tot just dos mesos abans de la defunció de l'autor³⁶. Per tant, l'autor el reutilitzarà en una narració posterior a *Les roques i el mar, el blau*. Juntament amb el Doctor Robuster i Tramusset representa un personatge arquetípic de tipus cerebralista.

Fins aquí hem arribat amb els personatges que són fàcilment reconeixibles per a un lector fidel d'Espriu, perquè ja els havia emprat en altres obres. Però també n'hi ha d'altres elaborats ad hoc per a aquesta obra, encara que molts d'ells no tinguin més d'una rèplica. Són: Saurimonda, Tecleta Marigó, Teresiana Cacao, Herr Doktor Herber Johannes Dinkelhauser, Cardenal Anbole della Genga, Upupa Èops (la bibliotecària), Ludovicus Baronet, Crisant Baptista Mestres, Estanislau Forns, Sever Mons (farmacèutic), Aurembiaix Sorabis (professora indígena), Sperata Perdasdefogu (dottoressa sarda).

³⁴ ESPRIU, Agustí, op. cit.,443

³⁵ “Les figures del pessebre” publicat a 1973 a *Cavall Fort*.

³⁶ “Pas i notícia de la Trinquis”, *Avui*, 2 de desembre de 1984

6.2.5- Topònims i altres denominacions espriuanes

Hem esmentat abans la Sala Mercè, el centre d'espectacles més prestigiós i ben condicionat d'Arenys. La fundà la família d'Espriu, però en sortir-li competència i essent un local molt car de mantenir, se'l van vendre. Tot i així, en l'operació financera la família es va reservar el dret de propietat d'una llotja de sis places³⁷. Afirmar Agustí Espriu que probablement l'obra sencera passa a la Sala Mercè, ja que és el l'escenari de totes les representacions de Salom a excepció de *Primera història d'Esther*.

Cal estar iniciat en el món espriuenc per comprendre algunes denominacions que s'empren en el transcurs de l'obra. Darrere del topònim Lavínia hi ha Barcelona, Alfaranja és Catalunya i Konilòsia (“terra de conills”: lloc on no es llegeix i on res no interessa) correspon a Espanya.

Finalment, esmentarem la denominació del *rosalvacabà*, terme que suma les primeres síl·labes de cadascuna de les varietats del català: rossellonès-alguerès-valencià-català-balear, que és la llengua, segons afirma l'autor, “que fa cinquanta anys que aprenc”. Aquest comentari, venint d'un erudit com ell, només pot ésser considerat d'autoirònic.

7.- La complexitat estructural de *Les roques i el mar, el blau*

El llibre que tractem no és una acumulació de mites amb finalitats didàctiques. Espriu ja no el concebé així en el seu primer estadi. Afirmar Miralles (1996; LIII) que malgrat que l'autor es basa en les versions que conté el més famós manual de mitologia grecoromana, el de Pierre Grimal, per als seus relats en realitat no narra mites, sinó que descriu escenes, moments, i els temps d'aquestes proses és un temps deturat, el temps de la reflexió i la lírica i també el de l'anècdota, l'acudit i el sarcasme.

Considerant el nivell de detall amb què Espriu elaborava i corregia els seus llibres (Miralles, 1996; LVIII)³⁸, res no ens fa dubtar que darrere d'aquest grup de mites hi ha d'haver un ordre deliberat. És a dir, que l'agrupació de les proses s'ha d'haver fet amb una coherència i uns criteris darrere. Això sí, es tractaria d'uns criteris complexos, ja que estem parlant d'una obra que no és apta per a neòfits.

7.1- Estructura de *Dibuixos*. Una proposta.

³⁷ ESPRIU, Agustí, op. cit.,126

³⁸ “Espriu manifesta en una entrevista de 1982 que aspira a l'obra ben feta i per això realitza una gran feina de revisió i reescriptura de la seva obra. Pertanyia a la mena d'escriptors de treball lent que es miren el que construeixen mot per mot”

Tenim coneixement de dues propostes de desentrellar l'estructura de *Les roques i el mar, el blau*, la més completa de les quals és la de Miralles (1996 i 2013). L'autor esmerça trenta-una pàgines a exposar la seva proposta i la sosté amb gran nombre de referències literàries, artístiques i intel·lectuals. El que no fa és preguntar-se si en l'estadi anterior, a *Dibuixos*, hi havia també una estructura; això permetria entendre el nivell de contínuum que hi hagué del primer llibre al segon.

Des del nostre punt de vista a *Dibuixos* també hi ha una estructura ben delimitada i creiem que aquesta hipòtesi es pot argumentar. En primer lloc, si Espriu era un home que corregia “amb obsessió” (Miralles, 1996) els seus llibres, no creiem que hi hagués res que l'impedís de donar la seva opinió sobre l'ordre dels dibuixos. En l'entrevista telefònica que tinguérem amb Estrany, ens confirmà que l'autor *segurament*³⁹ decidí l'ordre dels mites. En segon lloc, un autor tan afí als detalls i sensible a la cacofonia posaria dos mites com “Dafnis i Cloe” i “Dafne” seguits, un rere l'altre? I per què “un centaure, una amazona i un sàtir” van també junts i en canvi, han deixat aïlladament “un silè” i “un sacerdot”?

Creiem fermament que hi ha una estructura deliberada. És una ordenació, però, que no segueix cap fil *generacional*⁴⁰ (per no dir-ne *cronològic*, paraula ben aliena a la mitologia grecoromana): sense anar més lluny, Perseu surt abans que Dànae, quan resulta que ella és la mare d'aquest. Pensem que es tractaria més aviat d'una successió de dos, tres o quatre noms que evoquen mites al voltant d'un mateix tema, per tant, la divisió seria temàtica. Entre un grup i un altre de vegades hi ha un mite intercalat que fa d'impàs. La nostra proposta és la següent:

- “Pròleg” i “Narcís”: introducció al lector i invitació a veure els mites representats a través del mirall de Narcís.
- “Nausica”, “Hèctor”, “Aquil·les i Patrocle”, “Andròmaca”: són quatre personatges mortals, tota la història dels quals està relacionada amb el cicle troià. Evoquen la destrucció i la mort heroica, però Nausica també ens recorda per primer cop l'enyorança aplicada a la visió del mar.
- “Ariadna”: mite d'impàs en el dibuix del qual s'hi pot veure una noia jove estirada en una roca. L'abandonament de la filla de Minos en una platja, conjuntament

³⁹ vid. Annex, p.38

⁴⁰ Em remeto a FERNÁNDEZ GUERRERO (2014;310) quan afirma que “el mito es un relato sobre el ser que se presenta bajo la forma de una historia, de una narración que entraña cierta temporalidad, pero sin embargo y, paradójicamente, el mito está fuera del tiempo histórico (...) Los acontecimientos que los mitos relatan están fuera del tiempo en el sentido de que son previos a él”.

amb la traïció de la germana i l'amant evocuen les roques com un lloc de desolació, però també de descans.

- “Ganimedes”: mite també d'impàs que evoca l'ascensió social del noi, que passarà a ser coper a l'Olimp. Ens parla del blau del cel, motiu que emprarà amb reiteració i que acabarà en el títol del segon estadi de composició.
- “Un centaure”, “Una amazona”, “Un sàtir”: la falta de singularitat que ja referma l'ús de l'article indeterminat es confirma en el text d'Espriu, on el protagonisme de les tres narracions se l'endú o el narrador o els comentaristes de Sinera.
- “Apol·lo”, “Erato”, “Una pitonissa”, “Asclepi”: un déu amb tantes atribucions ve precedit d'una musa (ell és el déu de l'art), d'una sacerdotessa de l'endevinació (ell n'és el déu) i del seu fill, que és déu de la medicina (ell també és déu dels verins i dels guariments). Apol·lo aporta totes les contradiccions de l'ésser, la salut i la malaltia, la construcció i la destrucció.
- “Hefaistos”, “Ares”, “Hermes” i “Dionís”: els quatre fills de Zeus⁴¹ personifiquen l'art del metall, el de la guerra, la persuasió i el teatre.
- “Circe”, “Pan” i “Persèfone”: aquest grup d'impàs aporta la desesperació de Circe, les xafarderies dels habitants de Sinera encuriosits per l'aspecte de Pan i l'enyor de la mare de Persèfone, que veu com la filla s'ha enfosquit i s'ha anat deixant de resultes de ser la dona del déu de l'Hades durant sis mesos l'any.

Aquest grup d'impàs marca l'equador exacte del llibre: vint-i-una proses a la primera part més el pròleg i vint-i-una més a la segona part.

- “Un heroi” i “Les tres gràcies”: marquen el canvi de part amb un to incisiu i d'evocació al passat.
- “Eros” i “Píram i Tisbe”: el déu responsable de l' enamorament ve seguit de la història d'amor per excel·lència de la mitologia clàssica.
- “Paris” i “Orió”: malgrat que són personatges molt diferents, ambdós tenen en comú que havien fet de pastors i, sobretot, comparteixen el mateix tipus de mort.

⁴¹ Hi ha moltes versions que circulen sobre la filiació d'Hefaistos, generalment conegut com a Hefest, la més estesa de les quals és que només és fill d'Hera, sense participació masculina, cosa que explicaria la seva deformitat i lletjor. L'hauria engendrat per partenogènesi com a venjança per les infidelitats del seu marit, particularment pel naixement d'Atenea. Tanmateix el manual de Pierre Grimal que Espriu seguia el descriu a la primera línia com a “fill de Zeus i Hera”, malgrat que també recull les altres versions. L'autor tria la versió que més li agrada o convé sense explicar per què descarta les altres.

Paris morí del verí de la fletxa que li havia llançat Filoctetes i Orió del verí de l'escorpí que li havia enviat Àrtemis.

- “Dafnis i Cloe”; “Dafne”: relacionats amb el llorer⁴², arbre mediterrani, exemplifiquen aquelles històries d'amor que són impossibles o que han de superar mil impediments.
- “Un silè”: mite d'impàs que posa de relleu el paper del narrador.
- “Orfeu” i “Adonis”: Dos mites per introduir en la recta final del llibre el tema de la incursió al regne de l'Hades i els camins de la mort.
- “Leda”: mite d'impàs amb protagonisme per a les veus de Sinera.
- “Palinur” i “Ícar”: el timoner d'Eneas i el fill de Dèdal comparteixen el fet que van morir ambdós com a conseqüència d'haver caigut al mar.
- “Una nimfa”: mite d'impàs. No obstant això, introdueix el tema del temps que s'esmuny com a garant únic de la felicitat.
- “Minotaure” i Teseu”; “Perseu i la Medusa”: relaten dues gestes heroiques que requereixen la mort del monstre mitològic i les seves conseqüències.
- “Cassandra”, “Dànae”, “Orestes” i “Un sacerdot”: tracta la part més crua de la mort, la de la traïció, el parricidi, o l'oracle mortuori que no pot evitar-se. L'última prosa, “un sacerdot”, exemplifica el comiat del llibre i de la vida, ja que el capellà pronuncia les darreres paraules per a un difunt que ningú no coneix.

7.2- L'estructura segons Delor i Miralles al segon estadi de composició.

Aquestes quaranta-dues proses inicials es converteixen en cent al llibre de 1981. La proposta d'estructura de Rosa M. Delor⁴³ sobre l'estructura de *Les roques i el mar, el blau* és extremadament senzilla, perquè no és temàtica, sinó que es basa en el sistema de plans narratius de l'obra: hi hauria tres parts, la primera de trenta-tres proses, la segona de vint-i-dues i la tercera, de trenta-tres. Aquesta divisió marcaria els tres moments concrets per als personatges a cadascun dels nivells narratius: el primer pla és el que condueix Arístocles, el segon el porten les veus de Sinera i al tercer el pes recau damunt les veus pròpies dels protagonistes de cada mite.

La proposta de Delor és impecable perquè divideix l'obra en tres parts del mateix gruix, és coherent en termes narratius i fins i tot argumentals: primer Arístocles

⁴² Etimològicament s'hi relacionen Dafnis i Dafne, del grec Δάφνη, “llorer”

⁴³ DELOR, Rosa M.(1989) *Salvador Espriu o el cercle obsessiu de les coses*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p.250.

representant la tradició oral, posteriorment Pulcre Trompel·li oferint les versions erudites amb les puntualitzacions iròniques dels sinerencs i en tercer lloc, els mites caminant sols. Sembla, potser, una proposta massa senzilla per a una obra tan difícil? Des del nostre punt de vista aquesta explicació és compatible amb d'altres que cerquen una resposta més encarada a descobrir el per què de l'ordre concret dels mites.

Miralles, al seu torn, proposa una estructura més complexa, de caràcter temàtic, formada per dues parts de cinquanta proses a cadascuna, que d'alguna manera seguiria la divisió que abans hem proposat per a *Dibuixos*. Les proses inicials es respecten, però es reordenen completament, de manera que disset passen a la primera part i vint-i-cinc a la segona. Les deu proses inèdites també es reaprofiten sense pràcticament cap retoc.

L'estructura segons Miralles és molt complexa i plena de matisos, però també és molt convincent. Possiblement el màxim que podem aportar-hi és una explicació resumida però rigorosa i molt més ordenada: com ell mateix afirma (Miralles, 1996; 336) no és, doncs, una estructura òbvia, sinó enrevessada i plena de matisos. En tot cas, segueix l'estructura que abans hem proposat, de grups de mites relacionats per una temàtica afí, i reduint al màxim els mites d'impàs.

El "Pròleg" de *Dibuixos*, que no podia encaixar en un llibre refet i sense il·lustracions, ha canviat pel "Senzill proemi d'Arístocles", que enceta la primera part del llibre, sempre segons la proposta de Miralles.

Primera part

- "Els orígens", "Uranos", "Cronos" i "Els curetes" (II-V): són històries ordenades amb criteri generacional i basades completament en Hesíode i en les contalles sobre la infància de Zeus.
- "La Moira", "Les Moires", "Themis", "Mnemosine", "Erato" i "Metis": són mites sobre les dones de Zeus. Segons Miralles (1996; 344) les tracta com a peces que assegurin el seu poder. Espriu intenta mostrar com s'ha fixat l'ordre del món especialment des del punt de vista moral, ja que és la moral el centre de la cosmovisió espriuana.
- "Hades", "Persèfone", "Adonis", "Prometeu", "Sísif", "Ixíó", "Les Graees", "Les Gorgones", "Les Sirenes", "Les Keres" i "Vulgars adoctrinaments d'Arístocles" (XII-XXIII): encapçalades pel déu de l'Inframón i la seva esposa, van mostrant aquells éssers que viuen en situacions intermèdies entre la vida i la mort, i d'altres criatures abominables.

- “Els vents”, “Làmia i Escil·la”, “Les Harpies i la diligent Iris” i “La Quimera” (XXV-XXVIII): són un petit grup de proses que s’aturen en aspectes catastròfics del mar juntament amb una ampliació de les criatures monstruoses (femenines sempre).
- “Gossos”, “Maira” i “Orió” (XXIX a XXXI): és un cicle sobre matèria mitològica canina.
- “Ganimedes”, “Leda”, “Dànae” (XXXIV-XXXVI): aporten una versió grotesca dels amors de Zeus que conté homosexualitat, bestialitat i prostitució.
- “Eros” (XXXVII): impàs que prepara el lector cap al tema dels amors d’Apol·lo.
- “Apol·lo”, “Una pitonissa”, “Dafne”, “Jacint”, “Màrsias”, “Coronis” i “Asclepi” (XXXVIII-XLIV): cicle sobre el déu del sol, els seus amors i els seus atributs profètics i medicinals.
- “Licaó i Cal·listo”: mite d’impàs que retorna al tema de Zeus.
- “Paris”, “Aquil·les i Patrocle”, “Hèctor”, “Andròmaca” “Hècuba” i “Cassandra” (XLVI-LI): marquen el cicle troià format per tres homes (herois que no eludiran la mort) i tres dones vençudes.

Segona part

- “Andròmeda” (LII): marca perfectament la segona part del llibre i l’autor es centra en Tiamât, personatge provinent de la mitologia babilònia (per primer cop estem davant d’un mite no grecoromà), que encarna l’aigua primigènia. El to del relat és de “tornar a començar” i justament Espriu ha triat el mite de la noia lligada a la roca, que espera que una bèstia la devori, per iniciar aquesta segona part.
- “Perseu i la Medusa” (LIII): provinent de *Dibuixos*, ens serveix per tornar-nos a situar en l’univers de Sinera.
- “Nyx” (LIV): sembla que es correspon a II, ja que és de contingut cosmogònic amb Hesíode de font principal.
- “Medea”, “Ocells”, “Admet”, “Alceste” (LVIII): cicle sobre els horrors que poden patir les dones i els que poden causar elles com a venjança.
- “Narcís”, “Píram i Tisbe”, “Dafnis i Cloe”, “El Minotaure i Teseu”, “Palinur”, “Ares”, “Un heroi”, “Hefaistos”, “Hermes”, “Les tres Gràcies”, “Un centaure”, “Una amazona”, “Una nimfa”, “Orfeu”, “Un sàtir”, “Un silè”, “Dionís”, “Nysa”, “Pan”, “Dracs i serpents” (LIX-LXXVIII): excepte aquest darrer i “Nysa”, la resta

formen un bloc compacte provinent de *Dibuixos*, però no sempre en el mateix ordre en què es presentaven allà.

- “Circe”, “Nausica” i “Penèlope” (LXXIX-LXXXI): és un petit cicle sobre Ulisses.
- “Antígona” (LXXXIII): un dels mites preferits d’Espriu queda aïllat, entre un cicle èpic (el d’Ulisses) i un de tràgic (els atrides). La seva germana Ismene també queda separada d’ella (XC).
- “Menelau”, “Agamèmnon”, “Clitemnestra”, “Electra”, “Orestes” i “Helena” (LXXXIV-LXXXIX): relaten el destí de la casa dels fills d’Atreu.
- “Ariadna”, “Ícar” i “Ara” (XCI-XCIII): cicle cretenc.
- “Enone”(XCIV): connecta amb el paper secundari d’Ismene.
- “Teseu”, “Fedra” i “Hipòlit” (XCV-XCVII): mite de la casa d’Atenes per al qual Espriu tenia especial predilecció.
- “Thànatos”, “Ocnos” i “Un sacerdot” (XCVIII-C): tracten la inutilitat de la vida humana i la mort.

A la primera part s’han integrat millor les proses provinents de *Dibuixos*, mentre que la segona part no és tan homogènia, no hi han encaixat temàticament tan bé i, a més, tenen un gran pes perquè representen la meitat dels relats.

Des del nostre punt de vista l’esquema estructural dels dos estadis ens aporta alguns elements valuosos per a l’anàlisi integral de l’obra. A *Dibuixos* Espriu elabora uns blocs temàtics amb mites de transició entre l’un i el següent on apareixen de forma destacades els elements de roca, blau i mar que donaran el títol al segon estadi de composició. L’experimentació amb les veus narratives apareix des de l’inici, però amb menys capes de complexitat.

Quan Espriu salta al segon estadi de composició ha de tenir en compte que el lector ja no compta amb el suport de les imatges d’Estrany per a interpretar el sentit de les seves proses provinents de *Dibuixos*. Com a mesura de cohesió, reordena tots els mites, presenta els primers amb el guiatge d’Aristocles i posteriorment amb el de Trompel·li i la seva tropa de veus sinerenques. Els mites que deixa a les seves mans són els de la cosmogonia, les dones de Zeus, l’Inframón, els monstres, les arts d’Apol·lo i l’heroisme: corresponen als puntals del món de la mitologia clàssica en general.

La resta, el darrer terç segons la divisió de Delor, correspon a un calaix de sastre temàtic que barreja cicles mítics, desamors i finals tràgics, cosa que permet preparar el

lector en el to lúgubre per tal que encari les tres proses finals, culminades amb la mort del titellaire.

En definitiva, l'estructura del primer estadi serví a Espriu per fer una delimitació temàtica força clara que després a *Les roques i el mar, el blau*, se li feia més complicada a causa de l'absència dels dibuixos. Per contra, aquest segon llibre li permeté de fer tres blocs que es corresponen a tres estils i veus narratives (això donaria la raó a la proposta de Delor) i a la vegada reparteix els mites seguint una lògica d'aproximació temàtica (Miralles també té la seva part de raó) d'una manera que li permet de deixar per al final la part més decebedora de la vida: els crims morals, els desamors i la mort.

7.3- La qüestió del títol

Abans del proemi d'Arístocles, a *Les roques i el mar, el blau*, hi apareix un epígraf que no està signat: "Als closos ulls, aquest mar tan antic", que ja apunta diversos conceptes a tenir en compte en l'anàlisi d'aquesta obra. D'una banda, la mort, que plana sempre damunt de tots els mites protagonitzats pels mortals; també el mar, que és present de manera directa o indirecta en tant que la mitologia clàssica forma part del pòsit de tots els mediterranis. I, finalment, l'antigor, aquestes històries i aquest mar són aquí molt abans que nosaltres i després de nosaltres hi continuaran sent. Com que ja hem apuntat que aquest llibre podria ser un testament literari d'un Espriu que ja veu que no podrà escriure *La roda del temps*, l'autor impregna el llibre de pensaments sobre la transcendència i la immortalitat del relat.

D'altra banda, hem anat veient que alguns mites evoquen les roques, penya-segats, el mar amb les seves criatures i perills; i també el blau del cel, el territori de Zeus. Miralles (1996; 354) ens indica com a indicatiu per entendre el títol: "Com que a Lavínia⁴⁴ no hi ha sembrats (...) és possible que només hi quedin roques, després de l'abandó de Demèter". Les roques, apunta, corresponen als aspectes més negatius del regne de l'Hades, per tant, també evoquen la mort. Així doncs, resseguint l'estructura interna dels mites i els grans temes que s'hi tracten, podem entendre una mica millor el misteri sobre què s'amaga darrere el títol de l'obra.

8.- L'entramat de veus narratives

En la conversa que vam mantenir amb el dibuixant Cèsar Estrany, ens assegurà que el que més cridà l'atenció d'Espriu dels esbossos que va portar-li a fi de proposar-li el llibre

⁴⁴ Recordem que Lavínia és Barcelona a les obres d'Espriu.

Dibuixos, era que havia traslladat al nostre temps alguns d'aquells déus i herois: allò que Sbardella (2015;250) anomena “dislocar els clàssics a l'actualitat”. Justament aquesta aproximació temporal és la que fa possible l'entramat cohesionat de veus que sorgeix de la contemplació d'un mite, quan en realitat el mite passa a un segon pla perquè aquestes veus són les veritables protagonistes. Les veus s'escolen enmig de les històries i les glossen, les interrompen, les puntualitzen, les comenten de vegades amb grolleria i ignorància i, més sovint, amb aguda ironia.

Els primers mites surten de la veu del titella Arístocles i ens introdueixen a l'origen del món. Les seves explicacions tenen aparença de diàleg però la nul·la participació del seu fill Euforió, fa pensar en un monòleg⁴⁵. És un titella mogut per un altre titella (Espriu) que es dirigeix a nosaltres, els lectors i, en última instància, a la mort⁴⁶ (Sbardella, 2015;251). Més enllà, quan desapareix el vell i desmemoriat Arístocles, apareixen mites que dubten fins i tot de la seva pròpia versió: “Lamento defraudar-vos però la meua conducta ha estat sempre decent”, afirma Helena⁴⁷; “ Afirmen que ens estimem, i el pretès amor no és més que un ordit d'interessos (...) No puc suportar l'oncle: vet aquí la meua veritat fonamental”, diu sorprenentment Antígona⁴⁸, un dels personatges femenins predilectes d'Espriu.

Els personatges mitològics han acceptat que són matèria literària i estan acomodats a sotmetre's a una revisió paròdica i degradant d'ells mateixos. Les veus sinerèngues hi van intervenint. L'erudició oficialista de Pulcre Trompel·li és sovint interrompuda per l'opinió de personatges senzills i poc instruïts, que malgrat tot són entranyables i viuen amb els peus a terra. Així, a la prosa “Leda”⁴⁹, Trompel·li explica que Zeus es va convertir en cigne per seduir la noia, “se li presentava sota la forma d'un cigne magnífic, la va atabalar amb aleteig i curvatures de coll estratègics, la seduïa i la va fecundar”. La sinerèngua Magdalena Blasi contesta llavors, desimbolta però amb curiositat terrenal :“No entenc com varen resoldre el nus del problema”.

Gavagnini i Martínez-Gil⁵⁰ afirmen que aquest tipus de glossa prové de la tradició bíblica exegètica i les veus externes a la història “ajuden a rebaixar l'austeritat de la

⁴⁵ Arístocles és el nom real de Plató, filòsof que escriví moltes obres en forma de diàleg (també molt proper al monòleg) on gairebé sempre el protagonista era el seu mestre Sòcrates.

⁴⁶ A la prosa “Moira” Arístocles afirma “És probable que la Moira existeixi des dels orígens, darrere el Caos”. Per tant, la tracta com una entitat anterior al món tal com el coneixem.

⁴⁷ ESPRIU (1996), *op. cit.*,130

⁴⁸ Íbidem (1996), *op. cit.*,125

⁴⁹ Íbidem (1996), *op. cit.*,55

⁵⁰ Pròleg a ESPRIU (1998), *op. cit.*, XXXII)

matèria sagrada”. Es rebaixa a partir d’un cert exercici brechtià de distanciament, que és possible gràcies al fet que els lectors veiem els fils perfectament els fils dels titelles.

La catalitzadora de tot plegat és l’omnipresent ironia. Hom no pot evitar de riure, per exemple, amb un comentari poc convenient de Magdalena Blasi ni quedar-se pensatiu quan els titelles mostren una visió calderoniana del teatre i tracten la vida com a part de la ficció. Per exemple, l’oncle Lluís Castelló interromp “El Minotaure i Teseu”, presentat com a obra de teatre: “I per què no envestia l’escorxadador amb les banyes, tan punxegudes, en lloc de criaturejar amb una porqueria d’arma que ni a llança no arriba? I, potser, per escarn, de plàstic. Avui tot ho és”⁵¹.

Qui coordina les lectures i relectures que tots anem fent dels mites és l’artífex, el demiürg, és a dir, Salvador Espriu, que fent ús de la metalepsi trasllada el missatge de personatge en personatge, de manera que el lector ha d’acabar assumint que el món és ficció o és engany. O potser fins i tot ambdues coses alhora.

9.- Receptors de l’obra

Tota l’obra d’Espriu és, en primer lloc, un diàleg amb la tradició i amb d’altres llibres i autors que deixa entreveure a través de l’hipotext, la recreació, la paròdia i la ironia. Cadascun dels seus llibres, a més, respon a la realitat política i cultural del seu moment. En el cas de *Les roques i el mar, el blau*, no només s’hi entreveuen les vetustes veus d’Hesíode i Ovidi, com a fonts últimes d’erudició i recreació, el text també beu de referències contemporànies i d’altres disciplines artístiques. Darrere la seva visió del mite de Ganimedes hi ha, segons Miralles i Marcos, el personatge de Tadzio a la versió de *Mort a Venècia* de Visconti⁵² (1971).

Ens preguntem si a més d’un missatge d’estètica formal, hi ha alguna cosa més d’aquest llibre que se’ns escapa. Es tracta tot just d’un cementiri de personatges de creació pròpia que fan befa d’uns altres de caràcter immortal? Hi ha alguna cosa més darrere del virtuosisme de veus narratives i un cànon mitològic? L’autor envia un missatge a la societat o a la crítica del moment? No sembla que estiguem en condicions ara mateix de respondre pràcticament a cap d’aquestes preguntes. Tot i així podem mirar de desvetllar, com a mínim, per a qui ha escrit *Les roques i el mar, el blau*. És a dir, qui sembla que hagi de ser el receptor d’aquest text.

⁵¹ ESPRIU (1996), *op. cit.*; 98

⁵² A la conversa telefònica que vam mantenir, Cèsar Estrany ens va confirmar que Espriu de tant en tant anava al cinema i que les pel·lícules de Visconti li agradaven especialment.

Perquè val a dir que les obres d'Espriu tenen sempre un destinatari concret, que sol veure's clarament. Per exemple, *Antígona* és un cant a la pacificació dirigit a les dues faccions enfrontades a la Guerra Civil. *La pell de brau* és un llibre de poemes que es dirigia indubtablement a Espanya i també a la joventut; *Letizia* cerca picar l'ullet al lector afeccionat a les narracions d'Edgar Allan Poe.

En el cas de l'obra que ens ocupa no hi ha prou claredat com perquè es pugui afirmar sense fissures, però hi ha la possibilitat que hi hagi dos destinataris diferents, un per cada estadi de composició. A *Dibuixos*, el pròleg és una lliçó sobre història de l'art dirigida a Cèsar Estrany i podria molt ben ésser que Espriu concebé aquella obra no pas com una col·laboració amb un amic, sinó com una lliçó de mestratge a l'artista⁵³. Si tota la seva obra és d'alguna manera un comentari a la tradició, pot molt ben ser que Espriu tingui la voluntat de deixar constància del seu paper de mestre i transmissor d'aquesta tradició, perquè és la imatge que vol que tinguem d'ell en el tram final de la seva vida.

Les roques i el mar, el blau, en canvi, com que es presenta sense l'aportació artística d'Estrany, ha de tenir i té un altre destinatari. Probablement el mateix autor. En una època en què Espriu està abocat a la literatura per encàrrec, és fàcil que estigui cansat d'estar escrivint sempre per a algú i decideixi autodedicar-se una obra tan complexa i autoreferencial, una obra que recull les seves dèries clàssiques i que es permet ironies que potser ell és l'únic que pot entendre. Si no anem desencaminats es tractaria d'un regal que Espriu es fa a ell mateix.

9.- Conclusions i línies d'investigació futures

Després de l'anàlisi de diversos aspectes relacionats amb *Les roques i el mar, el blau*, podem donar resposta a algunes de les preguntes inicials que ens havíem fet a l'inici del plantejament d'aquest treball. Després d'haver analitzat *amb minuciosa precisió* l'obra en si, la bibliografia i el valuós testimoni de Cèsar Estrany, la primera conclusió a què hem arribat és que ha quedat demostrat que el primer estadi de composició de l'obra *Dibuixos (amb algun mot) sobre temes clàssics* està molt més vinculat a l'obra posterior del que en un inici la bibliografia ens havia fet pensar.

⁵³ Alguns crítics com MARCOS (2017) han insistit molt en el fet que Espriu a través dels seus títells faci retrets de caire artístic o erudit a Estrany. Des del nostre punt de vista està exercint un mestratge que el dibuixant va entendre com afectuós. Els errors provenien de la immaduresa tècnica del jove Estrany i també del fet que s'havien documentat per vies diferents. Espriu, amb el diccionari Grimal; Estrany, amb llibres sobre escultura i pintura clàssica

De fet, no trobem encertat comptar el volum il·lustrat dins el gruix de “literatura per encàrrec” que l’autor va anar escrivint en el darrer tram de la seva vida. Hem posat de manifest que els dos autors no van treballar per separat i que en la col·laboració amb el jove pintor va trobar una veu narrativa de mestre allixonador en la qual es trobà molt còmode. Tant, que un cop tancat el projecte amb el dibuixant, el recuperà i el va fer créixer en grandària i ambició.

D’altra banda, la lectura realitzada en clau estructural, temàtica i formal de *Les roques i el blau, el mar*, ens permet concloure que no desentona respecte d’obres anteriors del mateix autor, en prosa o teatrals, sinó que forma part del contínuum de la seva obra. Ja havia jugat amb diversos plans de veus narratives anteriorment i també havia tractat mites clàssics i temes mitològics derivats amb anterioritat. Potser el que sorprèn o desconcerta més d’aquest llibre és l’ambició que hi aboca: la gran quantitat de material metaliterari que l’autor és capaç d’encabir-hi; tot plegat en un llibre que no és apte per a neòfits i que, com hem mirat de demostrar, escriu en primera instància per a l’amic Cèsar Estrany i la segona versió, per a ell mateix.

I quin sentit té escriure per a tu mateix el teu darrer llibre en prosa quan en realitat has manifestat durant anys que en volies escriure un altre? *La roda del temps* era un projecte excessivament ambiciós i Espriu l’anava ajornant esperant el moment oportú per poder abocar-s’hi. En veure que el moment podia no arribar mai, a causa de les diverses etapes en què es veié prostrat al llit (i potser de forma inconscient), Espriu escriví l’obra que ens ocupa i hi feu desfilar la immensa majoria de personatges sinerencs que havia generat la seva trajectòria anterior, tal com hauria volgut fer a *La roda del temps*. No podem considerar *Les roques i el mar, el blau*, segurament, un substitut amb totes les lletres de la *magnum opus* que Espriu projectava, però segurament sí que és un producte d’origen espontani que aporta un marc de llibertat a un autor que al final de la seva vida és considerat *poeta nacional*, que li permet al mateix temps d’exercir el mestratge i de fer anar els fils dels seus titelles, les seves criatures literàries..

Hem demostrat sobradament que *Les roques i el mar, el blau* és una obra complexa que s’autocomplementa i s’autocontradiu: no cerca el saber enciclopèdic ni explica mites, tot just dona veu a uns titelles que parlen de mites. Hem donat resposta a quatre qüestions bàsiques sobre aquesta obra, però en queden moltes més que aquest treball, per qüestions d’espai, ja no pot tractar.

Primerament, les fonts que havia consultat l’autor com a base dels mites van ser estudiades en l’article de Turull (1985). No obstant això, queden diverses qüestions

obertes, especialment pel que fa a les versions que tria de cada mite. A més, resten per rastrejar encara les referències (poques) a altres mites: històries bíbliques o de mitologia oriental⁵⁴.

En el repàs que hem fet les veus de Sinera inserides en el llibre hem vist que hi ha una certa quantitat de noms per identificar. És probable que alguns hagin estat creats ad hoc; molts, en canvi, provenen d'una llarga tradició i han passat per tots els gèneres que Espriu conreà. D'aquesta manera es podria comprendre millor el paper que juguen a l'obra. En aquesta línia cal dir que no s'ha fet cap treball sobre les arrels gregues que presenten molts noms de la gent de Sinera. Considerant el coneixement que l'autor tenia de la llengua hel·lènica és probable que la majoria siguin noms parlants i no pas denominacions arbitràries elaborades simplement per amagar noms reals.

Encara quedarien algunes qüestions més, com l'estudi complet de les *Notes* que elaborà Espriu per facilitar la lectura dels mites, l'anàlisi comparat dels proemis en els dos estadis de composició de l'obra o un estudi més aprofundit sobre el títol de l'obra.

Finalment, l'autor deixa anar més d'una dotzena de comentaris lingüístics (alguns de francament càustics) per tot el llibre que van des de la seva relació com a autor amb el rosalbacavà fins al posicionament personal (i controvertit) en relació a aspectes de la normativa, com algunes paraules no acceptades o la transcripció dels antropònims grecs.

En definitiva, és comprensible que d'una obra tan complexa, rica i ambiciosa se'n puguin extreure una gran quantitat de temes d'estudi. Si a això hi sumem el poc protagonisme que ha obtingut de la crítica fins al moment, no és d'estranyar que encara quedi matèria per explorar. Nosaltres hem mirat d'il·luminar alguns racons de *Les roques i el mar, el blau*, i ha estat molt més plaent i gratificant del que de bon principi imaginàvem.

Bibliografia:

CASALS, Glòria. (28/05/1987). "D'Israel a Grècia: Espriu", *Faig*, núm. 28, p. 45-50

DELOR, Rosa M. (1989). *Salvador Espriu o el cercle obsessiu de les coses*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia Montserrat.

DOMÈNECH, Ona; Iribarren, Teresa; Puigdevall, Maite (2012). *Treball final del grau en Llengua i Literatura Catalanes*. Barcelona: UOC.

⁵⁴ Per exemple, a la prosa "Andròmeda" hi ha una extensa referència al mite babilònic de Tiàmat.

- ESPRIU, Agustí et al. (2010). *Aproximació històrica al mite de Sinera*. Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- ESPRIU, Salvador (1996). *Les roques i el mar, el blau* (edició crítica a cura de Carmina Jori i Carles Miralles; estudi introductori de Carles Miralles). Barcelona, Edicions 62 i Centre de Documentació i Estudi Salvador Espriu.
- ESPRIU, Salvador (1996). *Primera història d'Esther*. Barcelona, Edicions 62.
- ESTRANY, Cèsar; ESPRIU, Salvador (1976). *Dibuixos (amb algun mot) sobre temes clàssics*. Barcelona, Edició de Cèsar Estrany.
- ESTRANY, Cèsar; ESPRIU, Salvador (2014). *Més dibuixos (amb algun mot) sobre temes clàssics*. Edició a cura de J. Malé. Lleida, Aula Màrius Torres, Pagès Editors.
- EL PAÍS (23/02/1985) “Salvador Espriu será enterrado hoy en Arenys de Mar”. Disponible a: https://elpais.com/diario/1985/02/23/cultura/477961205_850215.html
- FERNÁNDEZ GUERRERO, Olaya (2014). “Cronos y las Moiras. Lecturas de la temporalidad en la mitología griega” A: *Revista de investigación e información filosófica*, vol. 70, núm. 263, p. 307-322.
- GAVAGNINI, Gabriela i MARTÍNEZ GIL, Víctor (1998). “Pròleg” A: ESPRIU, Salvador. *Aspectes*. Barcelona, Edicions 62 i Centre de Documentació i Estudi Salvador Espriu. (edició crítica).
- GRIMAL, Pierre (2008). *Diccionari de mitologia grega i romana*. Edicions de 1984. Barcelona.
- HOMER, *Iliada* (traducció de Montserrat Ros) (2019). Barcelona, Adesiara editorial.
- Icària Literària. Blog dedicat a la literatura catalana contemporània i actual. (24/03/2019) “[Salvador Espriu i el seu univers literari](#)” [en línia] (consulta: 22/05/2022)
- MALÉ, Jordi (2007). «Car hem après que l'amor venç la mort». L'amor en els mites femenins de Salvador Espriu. A: *Mites clàssics en la literatura catalana moderna i contemporània* (a cura de Jordi Malé i Eulàlia Miralles). Barcelona. Publicacions i edicions UB.
- MARCO, Ernest (2017). “Amb una freda deliberació: les transgressions mítiques de Salvador Espriu a *Les roques i el mar, el blau*”. A: *Ítaca, Quaderns Catalans de Cultura Clàssica*. Societat Catalana d'Estudis Clàssics. Núm.33, p. 93-111.
- MARTÍNEZ-GIL, Víctor, «Salvador Espriu», dins BOU, Enric (dir.) (2009). *Panorama crític de la literatura catalana, VI. Segle XX: De la postguerra a l'actualitat*. Barcelona: Vicenc Vives, p. 175-185.

- MIRALLES, Carles (2013) *Sobre Espriu*. Barcelona. Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona.
- MIRALLES, Carles (1982) “Salvador Espriu o el rigor del paisatge”, *Serra d’Or*, núm. 24, p. 274-275.
- Nívol, revista digital de cultura. *La Lavinia d’Espriu*. (10/05/2013) Disponible a: <https://www.nuvol.com/teatre-i-dansa/la-lavinia-despriu-8238>
- RTVE, *A fondo*. (19/12/1976). Entrevista de Joaquín Soler Serrano a Salvador Espriu. Disponible a: <https://www.youtube.com/watch?v=GcMNptfVPOk>
- PRATS, Antoni (2013). *Salvador Espriu o la fidelitat als orígens*. Barcelona: Abadia de Montserrat.
- PONS, Agustí (2013) *Espriu, transparent*. Barcelona, Edicions Proa.
- SALADRIGAS, Robert (11/02/1982). “Espriu, símbol de lo perfecte”, *La Vanguardia*, p.39.
- SBARDELLA, Amaranta (2015). ”Les múltiples veus de Salvador Espriu a *Les roques i el mar, el blau*” A: *Indesinenter*. Anuari Espriu, núm. 10 (p.249-256). Punctum & Centre de Documentació i Estudi Salvador Espriu.
- SOLER, M. (2/5/1989). “Quan Espriu va demostrar que la finestra no és verda”, *La Vanguardia*, p. 55.
- TURULL, Pilar (1995). “Fonts antigues i modernes de *Les roques i el mar, el blau* de Salvador Espriu” A: DDAA. *Salvador Espriu, algunes cartes i estudis sobre la seva obra. Edició en homenatge als deu anys de la seva mort* (pròleg de J.M.Castellet), Barcelona, Publicacions de l’Abadia de Montserrat (p.179-214).
- TURULL, Pilar (1990). “La relació de Salvador Espriu amb el món i la mitologia clàssica: *Les roques i el mar, el blau*”. Miscel·lània Joan Fuster, vol. II, Barcelona, p. 257-269.
- TURULL, Pilar (1995). “Problemi d’intertestualità in Salvador Espriu. *Les roques i el mar, el blau*”. *Quaderno ibero-americani*, 78, desembre.
- Vilaweb (1/2/2007), [”Agustí Espriu prepara una revisió del llibre *Aproximació al mite de Sinera*”](#). [en línia] (Consulta: 20/05/2022).

ANNEX

TRANSCRIPCIÓ DE LA CONVERSA AMB CÈSAR ESTRANY (30/03/2022)

Part 1 (12.00h migdia)

ROSICH: Bon dia. Li voldria fer algunes preguntes sobre *Dibuixos (amb algun mot) sobre temes clàssics*. De qui va sorgir la idea del llibre?

ESTRANY: De mi, indubtablement. Jo vivia en un Col·legi Major de Barcelona, estudiava Filologia Hispànica i volia ser pintor. Un amic de Tortosa em va preguntar si volia fer una exposició amb mi, tots dos junts, i demanar-li a Espriu que posés unes paraules al catàleg. Un conegut ens va dir on tenia l'oficina. Era l'època de l'estrena de *Ronda de mort a Sinera* i feia poc de la tancada als Escolapis. Espriu era tota una autoritat per a nosaltres i ens hi vam presentar amb tota la cara a demanar-li una col·laboració. Aquell primer dia una mica més i ens tira per les escales.

ROSICH: Però no ho va fer.

ESTRANY: Em va dir que deixés la carpeta amb les pintures allà mateix i passés a recollir-les al cap de quatre o cinc dies. Quan hi vaig tornar em va dir que sí, que faria les paraules per a l'exposició. En els dibuixos hi havia vist una sèrie sobre *corridos* de toros que jo havia pintat amb inspiració surrealista i li havien agradat, però mai va acceptar que n'hi regalés cap. Era un home conscient de la seva edat i no pensava a acaparar sinó més aviat a desfer-se de coses. A partir de llavors vaig continuar visitant-lo i ens vam acabar fent amics; en canvi, el meu company, que estudiava per a metge, es va anar retirant, deia que allò se li feia gran. Finalment, un dia li vaig dur a Espriu uns quants dibuixos que tenia al cap de fer de temes clàssics, en un inici els mots els havia de posar el meu amic, però es feia enrere. A Espriu li va agradar la idea i em va dir que hi posaria les paraules.

ROSICH: Quants dibuixos eren?

ESTRANY: N'havia fet uns deu. Tots els havia fet a partir de models al natural que havia anat contactant. Tenen noms i cognoms i a tots els vaig acabar regalant el dibuix original. Aquests dibuixos s'han de veure com el que eren, fets d'una persona jove encara amb carències tècniques. Però a Espriu li van fer una certa gràcia.

ROSICH: I ell va participar d'aquesta tria? Jo tenia la sensació que havíeu treballat molt per separat, però veig que no era així.

ESTRANY: Ell hi participava. Després d'aquells deu primers dibuixos va proposar-me'n d'altres. Recordo que em va recomanar de fer Medea, per exemple. L'edició la vaig portar jo. Vaig anar a La casa del llibre i vam demanar 1500 exemplars regulars, 100 de signats per Espriu i per mi i 10 que havien de portar un dibuix meu original i un manuscrit seu. Aquests últims no es van arribar a muntar mai malgrat que jo havia fet els deu dibuixos i Espriu els deu manuscrits. Per cert, que encara és hora que veiem un sol duro de benefici de tota aquella feinada.

ROSICH: Vau continuar tenint relació?

ESTRANY: Cada setmana el visitava i m'hi estava dues o tres hores. De vegades em rebia al llit, perquè va passar diverses èpoques malalt, tot i que va tenir una temporada de refer-se. Al principi volia sondejar si jo era un interlocutor vàlid i em feia moltes preguntes de cultura general. Després, un cop teníem l'amistat establerta, ja no era així, majoritàriament li encantava que li parlés de la meua família, de com vivia, quins conflictes tenia, etcètera. Així fou durant uns tres o quatre anys fins que vaig marxar a Mallorca a fer de pintor.

ROSICH: En la darrera etapa de la seva vida es queixava que tenia moltes feines petites d'encàrrecs que se li menjaven tot el temps. Deia que sí a tothom?

ESTRANY: No ho crec, ell era una mica un *enfant terrible*. Vivia aïllat i no sortia mai, deia que era un poeta tancat en una torre de marfil, i sabia que això li ho criticaven molt. Una vegada el van convidar a un sopar cultural d'alta volada i m'hi va enviar a mi en representació seva. Ell si podia no feia més que anar de casa a l'oficina i a l'inrevés. Només molt de tant en tant en sortir de l'oficina anava al cinema, tot sol. Li agradaven les pel·lícules del Visconti.

ROSICH: Hi havia una relació de mestratge i paternalisme entre vosaltres que es veu perfectament en el llibre.

ESTRANY: Totalment. Quan alguna cosa del dibuix mitològic que havia fet no li agradava, feia allò de fer servir un titella per alligómar-me: no ho deia directament, sinó que ho comentava la Magdalena Blasi o algun altre personatge seu de Sinera. Era la seva manera de renyar-me. D'altra banda sempre ens vam parlar de vostè. Un cop

li vaig dir que jo era molt més jove i que podia mirar de parlar-me de tu i em va dir que no, que de cap manera.

ROSICH: Però suposo que editar el llibre no va ser difícil.

ESTRANY: No t'ho pensis. Editar en català encara era una mica complicat, fins i tot quan portes el nom d'Espriu a la portada. Però era més la il·lusió que res, perquè ell venia d'una família acomodada. Vivia a Gràcia amb el seu germà, que era un metge eminent i el seu pare havia estat notari. Pensa que al rebedor de casa hi tenien un reclinatori que havia estat d'Isabel II.

Part II (17h)

ESTRANY: Et portaré el llibre de 2014 a cura de Jordi Malé on van recollir-se alguns dibuixos més i texts escrits per Espriu a mà reproduïts. És un llibret petit, fet de la Universitat de Lleida. Als de la Fundació Espriu jo no els agrado gaire.

ROSICH: I ara! Per què?

ESTRANY: Es veu que han escrit per alguna banda que jo era massa jove i massa poca cosa per fer un llibre amb Espriu. No és que m'importi gaire perquè miro de no fer-me mala sang amb aquestes coses. Però ell era ben adult i ben lliure de col·laborar amb qui cregués. A més, érem amics. Li agradava molt que parlés tortosí. Paral·lelament a aquest va fer un altre llibre amb un grup de pintors abstractes de l'època de Dau al Set. En aquest aspecte era molt indòmit, feia el que volia. Pel seu despatx hi passava gent de molt alta volada: Espert, Tàpies, a Miró me'l va presentar un dia que ens vàrem creuar a la seva porta. I ja ho veus, jo només era un aspirant a pintor.

ROSICH: Et sona que conegués personalment l'hel·lenista Carles Miralles?

ESTRANY: No, no em sona de res.

ROSICH: Recordes si Espriu et va parlar d'un llibre últim que volia escriure i titular *La roda del temps*?

ESTRANY: No m'atreveixo a dir-ho. Potser sí. Com ja t'he comentat aquest matí, em parlava poc de les seves coses. Preferia les converses quotidianes sobre anècdotes i xafarderies.

ROSICH: Per elaborar els dibuixos et vas documentar amb algun manual concret de mitologia? I Espriu, ho va fer?

ESTRANY: Sempre he estat un gran aficionat a la mitologia. A la universitat havia cursat assignatures d'arqueologia. Conec Grècia i el món mitològic sempre m'ha interessat molt. Em vaig documentar amb reproduccions plàstiques i llibres de quan es descobrí Pompeia i Herculà. Espriu era molt culte però segur que també s'ho mirà una mica en algun manual. A ell li va agradar molt l'adaptació al món actual que havia proposat en alguns mites. El llibre pràcticament està enllestit entre els anys 73 i 74, però ja sé que no surt editat fins l'any 76.

ROSICH: És Espriu qui decideix l'ordre dels mites?

ESTRANY: Sí, segurament. Ell en sabia molt més que jo i li donava voltes a tot.

ROSICH: Quan Espriu decideix recuperar les proses de *Dibuixos* i publicar *Les roques i el mar, el blau*, t'ho comunica?

ESTRANY: Quan això passa jo ja visc a Mallorca i, és clar, vaig perdre el contacte setmanal amb ell. Me n'assabento per un excompany d'universitat, en Vicent Salvador, que ha publicat això. Alguna de les vegades que el vaig anar veure me n'havia parlat, també. Però no em va escriure ni res per comentar-m'ho

ROSICH: Et va saber greu?

ESTRANY: No! No em va saber gens de greu! Ell era amo i senyor del que havia escrit i l'únic que passa és que les comunicacions a l'època eren molt més complicades que ara, que són instantànies.

ROSICH: Hi ha alguna altra cosa que recordis de l'època o del llibre?

ESTRANY: Que el llibre el vaig pagar jo amb els meus estalvis. I pel que fa a Espriu, ell sabia perfectament tot el que anava passant a la meva vida i no vaig marxar a Mallorca d'un dia per l'altre, i tant que no! Sé que temps després va estar preguntant per mi. No va ser fer el llibre junts i no veure'ns mai més, com alguns han dit. Vam ser amics durant tres o quatre anys, teníem una relació molt entranyable i després vaig

marxar a Mallorca, el vaig visitar alguns cops més de manera molt més espaiada abans que ens deixés.

ROSICH: Moltes gràcies per aquesta conversa tan interessant i agradable.

ESTRANY: Si se t'acut alguna qüestió més a fer-me, torna'm a trucar.